

Христина Букатчук

**Емоційно-сміслова домінанта «демонічної матері»
в «Утоплений» Тараса Шевченка:
психолінгвістичний аспект**

Аннотація: В статті определены и обозначены особенности психолінгвістического проявлення емоційно-сміслової домінанти «демонічної матері» в художественній текстовій структурі «Утопленої» Тараса Шевченка сквозь призму афективно-екзальтивованої акцентуації речевого суб'єкта; описаны лінгвістическіє средства ее репрезентації.

Ключевые слова: афективно-екзальтивована акцентуація, емоційно-сміслова домінанта, «демоніческа мати»

Abstract: The article deals with the features of psycholinguistic expression of emotional and semantic dominant «demonic mother» in the artistic text structure «Drowned woman» Shevchenko. There are also described linguistic means of representation through the glass of emotionally coloured speech of the subject.

Key words: Taras Shevchenko, «Drowned Woman», emotionally coloured speech, emotional-semantic dominant, «demonic mother»

Анотація: У статті визначено та окреслено особливості психолінгвального вияву емоційно-сміслової домінанти «демонічної матері» в художній текстовій структурі «Утопленої» Тараса Шевченка крізь призму афективно-екзальтивованої акцентуації мовленнєвого суб'єкта; описано її лінгвістичні засоби її репрезентації.

Ключові слова: афективно-екзальтована акцентуація, емоційно-сміслова домінанта, «демонічна мати»

Інтеграція психолінгвістичної парадигми до текстових студій про творчість Тараса Шевченка дозволяє розглядати семантику його текстів як психо-ментальну репрезентацію дійсності. Текст при цьому є основною формою фіксації підсвідомості людини й виступає як джерело для продуку-

вання емоційно-сміслових домінант, які вербалізують специфічні акцентуації у свідомості мовного суб'єкта.

На жаль, текст балади Т. Шевченка «Утоплена» ще не був проаналізований крізь призму психолінгвістичного підходу. Це викликано тим, що головна увага дослідників була привернута до «хрестоматійних» текстів «Кобзаря». У той же час, детальний аналіз «Утопленої» дозволяє нам побачити складну багато структурну композиційно-семантичну модель, у якій репрезентовано емоційно-сміслову домінанту «демонічної матері».

У праці Беляніна В. «Основи психолінгвістичної діагностики: моделі світу в літературі» [1] запропоновано психолінгвістичну типологію художніх текстів, що базується на емоційно-сміслових домінантах. Беручи за основу акцентуаційні типи свідомості автора та реципієнта художнього тексту, дослідник виокремлює різні типи текстів: «світлі», «темні», «веселі», «сумні», «красиві», «складні». Така концепція базується на тому, що мовні елементи, з яких складається текст, обумовлені не лише лінгвістичними, але й психологічними закономірностями. Структуру й надструктуру будь-якого художнього тексту можна співвіднести, за Леонгардом К., з тим чи іншим типом акцентуації людської свідомості (демонстративним, педантичним, фіксованим, запальним, гіпертимічним, дистимічним, афективно-лабільним, афективно-екзальтованим, тривожним, емотивним, екстравертним, інтровертним [5]), що превалює над іншими супровідними моделями поведінки.

Структурно-семантичним ядром художнього цілого є його смислова домінанта. Белянін В. ідентифікує її як систему, у якій сконденсовані когнітивні та емотивні еталони, прикметні для конкретного типу мислення та поведінки. Вони моделюють психологічну основу, у рамках якої продукується вербалізована картина світу у художньому тексті [1, 54]. Дослідник висновує, що кожен тип акцентуації формує базу для створення концептосфер, семантичних полів, які експлікують емоційно-сміслову домінанту.

Таким чином, створюючи художній текст, дескриптор, з певним типом акцентуації, лінгвально описує художню дійсність крізь призму своїх власних рецепти вів та уявлень про неї. Разом з тим, використовує лише ті елементи мовленнєвого тезаурусу, які мають для нього важливо-суб'єктивний смисл. Тому важливою рисою цієї типологічної системи текстів є окремий набір тем, об'єктів дескрипції матеріального, соціального, психологічного та емоційного світу суб'єкта, специфічних лінгво-когнітивних предикацій, які характеризують ці об'єкти.

На думку Беляніна В., такі предикації експлікуються наборами лексичних одиниць, які сконденсовуються найчастіше в текстах одного й того ж типу, а в текстах інших типів мають інший смисл [2]. Щодо рецепції певних типів творів, то найбільш адекватну інтерпретацію може запропонувати той суб'єкт, чия психологічна структура свідомості найбільш схожа на філософсько-психологічну структуру автора.

Психолінгвістичним генератором емоційно-сміислової домінанти «демонічної матері» в художніх текстах Тараса Шевченка є онтологічна втрата ма-

теризни, материнського об'єкта, що присутній на рівні психофізіологічному (смерть рідної матері), соціальному (вигнання з батьківщини-України), національному (відсутність української державності).

Негація материнського об'єкта в онтогенезі поета підсилює семантично-концептуальну дихотомію в уявленні про нього. К. Юнг описує «розщеплення образу матері» на хороший і поганий об'єкт [7] у свідомості суб'єкта. Відповідно, у психолінгвальному просторі «хорошу матір» ідеалізують, а «погану» – демонізують. У баладі «Утоплена» Тараса Шевченка актуалізований демонічний характер материнського об'єкта.

Емоційно-смісловий простір «демонічної матері» в текстових реаліях представлений у різних конотаційних сферах, об'єднуючи в собі гіперпозитивну та тотально негативну семантичну іллокуцію в комунікативному акті. Перший атрибутивно-семантичний блок на позначення «хорошого» в материнському об'єкті будується навколо його фемінного начала, яке на внутрішньо референтному рівні не має нічого спільного з материнським, і виявляється в описі зовнішності ліричного суб'єкта з допомогою ад'єктивних одиниць: «Серед села вдова жила / У новій хатині, / Білолиця, кароока / І станом висока, / У жіпані; кругом пані, / І спереду, й з боку. / І молода – нівроку їй » [6, 133]. Варто зазначити, що підсилення атрибутивних смислових відношень до лексеми «вдова» відбувається й на графічно-візуальному текстовому конструюванні. Розподіл лексем у рядках строфи створює на надсегментному рівні тексту парцелятивно-подібну модель фрази.

Паралельно із позитивним судженням створюється негативна конотація для материнського об'єкта, де мовленнєвими експлікаторами виступають вторинні ад'єктиви – предикати, «породила – покинула – пила та гуляла»: «Поки вдова без сорома / Дочку породила; / Породила, та й байдуже; / людям годувати / В чужім селі покинула: / Отака-то мати!..» [6, 133].

Акцентуючи на позитивному смислі стосовно суб'єкта тексту, поет послуговується лексемами, що в семантичному синтаксисі репрезентуються означеннями, натомість, окреслюючи негативізм, вдається до лінгвальних експлікантів – предикатів, що не тільки містять сему ознаки об'єкта за дією, але й прямо найменують ключову дію. Така акцентуація на негативно-концептуальному полі дає підстави твердити, що емоційна семантична домінанта в аналізованих баладах Т. Шевченка зосереджена на негативних конотаційних смислах, що прогресуватиме в художнє моделювання психотипу «демонічної матері».

На першому етапі він виявляється в запальній акцентуації з допомогою локутивного експресиву: «Побачила стара мати, / Сказилася люта <...> І од злості / зубами скрегоче» [6, 134]. Наступним іллокутивним елементом, який створює ефект когнітивного контрасту у свідомості рецепієнта стосовно образу матері є риторична фігура: «Отака-то бува мати!.. / Де ж серце жіноче?.. / Серце матері?.. Ох, лихо» [6, 134]. Демонічність як крайній вияв негації ніжності, любові й ласки до власної дитини розвивається виключно в сис-

темі акту дії, а на лінгвістичному рівні оприявлюється в семантичній структурі предикатів на позначення

1) осквернення – «погань розхристана», «байстря необуте», «лає», «проклинає», «байстрям нарікає» «кляне мати»;

2) садизму – «катувала», «мордувала»;

3) вбивства – «Треба трути роздобути, / Треба йти шукати», «Найшла відьму, / І трути достала, / І трутою до схід сонця / Дочку напувала».

При детальному аналізі психічної організації ліричного суб'єкта, матері, виявляється ще один тип акцентуації – афективно-екзальтований. Першим його проявом є монологічно-діалогічна іллокуція в судженні щодо вбивства дочки: «Заворожена!.. стривай же! – / Шепче люта мати. – / Треба трути роздобути». Наступним репрезентантом стану афекта, що призведе до вбивства є локутив наратора. Зміщення текстуальної оповіді від першої (безпосереднього учасника дії) особи до універсального наратора мотивується тим, що в стані афекту суб'єкт не здатен адекватно аналітично й дискриптивно передати реальну дійсність. Натомість «незалежний» художній референт цю функцію виконує: «Мати дивиться на неї, / Од злості німіє; / То жовтіє, то синіє; / Розхристана, боса, / З рота піна; мов скажена, / Рве на собі коси. / Кинулася до Ганнусі / І в коси впилася. “Мамо! мамо! що ти робиш?” / Хвиля роздалася, / Закипіла, застогнала – / І обох покрила» [6, 136].

Психофізичний стан афекту, який у своїй основі є активною дією, вчинком, вербалізується найчастіше дієсловами, тому основне емоційно-смісловне навантаження конденсується у предикативному вузлі – «дивиться – німіє – жовтіє – синіє – розхристана – боса – скажена – рве (коси) – кинулася (до Ганнусі) – (в коси) впилася». Словесно артикульованим апогеєм афективного стану «демонічної матері» є текстуальний фрагмент опису утоплених тіл доньки та матері: «Лежить собі на пісочку, / Білі рученята / Розкидала; а за нею / Стара люта мати: / Очі вивело із лоба / Од страшної муки; / Втербила в пісок жовтий / Старі сині руки».

У контексті психолінгвістичних категорій, базовим елементом, який пояснює та розкриває суть афективно-екзальтованого стану є контрастна антиномія семантичних полів суджень: «Мамо! мамо! що ти робиш?» і «Кинулася до Ганнусі / і в коси впилася». Якщо в першому комунікативному фрагменті закладена іллокуція «схаменутися, зупинитися», то в другому – тотально неадекватна дія-реакція на гіперекспресивну «просьбу». Якщо ввести її в каузальні синтаксичні відношення, то вона дефермує компонент наслідку, тим самим нівелюючи семантичний компонент причини.

У свідомості суб'єкта, «демонічної матері», атрофована здатність до інтенційності в комунікативному акті, що пов'язане з адіалогічністю мовної особи, її монологічним світосприйняттям, яке не передбачає інших оцінок, характеристик, альтернатив дії, окрім власне нарцисичної, спродукованою власною свідомістю.

У транскінечному мовленнєвому аспекті [4, 163] смислового домінанта «демонічної матері» проектується в концептуально-образний фрейм: «Впливає з води мати, / Сяде по тім боці; / Страшна, синя, розхристана / І в мокрій сорочці, / Мовчки дивиться на сей бік, / Рве на собі коси...» У тексті відбувається анафоричний зсув, при якому супер-его наратора будується на анімістичних позиціях, де ключову роль, як вважає Дж. Гротштейн, відіграють уявлення про духів, містику [3, 41, 45–48]. Перенесення в мовну свідомість цих категорій свідчить про наявність нарцисичних рис у лінгвального суб'єкта, тому що створюються підстави для уявлень про надмогутність власного его.

Таким чином, ідентифікація та аналіз емоційно-смислової домінанти в художньому тексті свідчить про наявність у баладі Т. Шевченка, «Утоплена» масиву диференціальних мовних асобів, характерних саме для експлікації афективно-екзальтованого акцентуаційного стану. До них належать, у першу чергу, первинні предикати, виражені дієсловами на позначення семантичного поля агресії, вбивства, а також вторинні предикати – ад'єктиви, що акумулюють уже згадані лексико-семантичні значення. Важливою лінгвостилістичною фігурою, обраною поетом для гіперболізованого сугестивного ефекту текстової локуції, є контрастна антиномія в лексичній дискрипції ліричних суб'єктів – «демонічної матері» та доньки-жертви. На мовленнєвому рівні вона представлена деформацією причинно-наслідкового фрагменту мовленнєвого акту, його іллокуції, що семантично вербалізує стан афекту як основу в емоційно-смисловій художній структурі «демонічна мати».

Література

1. *Белянин В.П.* Основы психолінгвистической диагностики: модели мира в литературе. М., 2000.
2. *Белянин В.П.* Психолінгвистические аспекты художественного текста. М., 1988.
3. *Гротштейн Дж.С.* «Внутренние объекты» или «химеры»: демоническая третья форма внутреннего мира / Джеймс С. Гротштейн // *Journal of Analytical Psychology*. 1997. Р. 180.
4. *Крістева Ю.* Полілог / Юлія Крістева. К.: Юніверс, 2004. С. 480.
5. *Леонгард К.* Акцентуированные личности. М.: Феникс, 1989.
6. *Шевченко Т.* Кобзар / Т. Шевченко. К.: Дніпро, 1976. С. 599.
7. *Юнг К.Г.* Архетипи і колективне несвідоме // К.Г. Юнг. Львів: Астролябія, 2013. С. 588.

Відомості про автора:

Христина Володимирівна Букатчук,
аспірант.

Місце роботи:
кафедра загального і германського мовознавства
Інститут філології
Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника.

Кристина Владимировна Букатчук,
аспирант.

Место работы:

кафедра общего и германского языкознания
Институт филологии
Прикарпатский национальный университет имени Василя Стефаника

Christina V. Bukatchuk,
Postgraduate

Department of General Linguistics and German
Institute of Philology
Vasyl Stefanyk Subcarpathian National University
Bukatchuk@list.ru